

10.00.00 – ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ

ТИЛШУНОСЛИКДА АНТРОПОМОРФИК МЕТАФОРАЛАРНИНГ ЎРГАНИЛИШИГА ДОИР

DOI: [https://doi.org/ 10.53885/edinres.2021.51.87.032](https://doi.org/10.53885/edinres.2021.51.87.032)

Насруллаева Гулшан,

*Тошкент ахборот технологиялари университети Қарши филиали
ўзбек тили ва адабиёти кафедраси доценти в.б.*

Аннотация. Мақолада антропоморфик метафораларнинг жаҳон тилишунослигида ўрганилиши, тадқиқотларнинг ўзига хос хусусиятлари, метафора тадқиқида қўлланилган ёндашувларнинг ижтимоий аҳамияти, нутқий зарурати, ифодаланиш имкониятлари, ҳосил бўлиш сабаблари ҳақида мулоҳаза юритилди.

Key words: метафора, жаҳон тилишунослиги, илмий матнларда метафора, антропоморфик метафора, ижтимоий аҳамият, матн, тана аъзолари, инсон ва тил, тил ва жамият

ОБ ИЗУЧЕНИИ АНТРОПОМОРФНЫХ МЕТАФОР В ЛИНГВИСТИКЕ

Аннотация. В статье обсуждается изучение антропоморфных метафор в мировой лингвистике, особенности исследований, социальная значимость подходов, используемых при изучении метафор, потребность в речи, возможности выражения, причины формирования.

Ключевые слова: метафора, мировая лингвистика, метафора в научных текстах, антропоморфная метафора, социальная значимость, текст, члены тела, человек и язык, язык и общество

ON THE STUDY OF ANTHROPOMORPHIC METAPHORS IN LINGUISTICS

Abstract. The article discusses the study of anthropomorphic metaphors in world linguistics, the features of research, the social significance of approaches used in the study of metaphors, the need for speech, the possibilities of expression, the reasons for formation.

Keywords: metaphor, world linguistics, metaphor in scientific texts, anthropomorphic metaphor, social significance, text, body members, Man and language, language and society

Кириш. Дунёда метафоралар фақат бадиий матнлар эмас, балки бошқа соҳаларда ҳам фаол қўлланилиши илмий жиҳатдан кенг ўрганилган. Жамият томонидан тасвирланган антропоморфик метафора ва таққослашлар доираси инсон ҳаётининг касбий хусусиятларини акс эттиради. Муайян ёзувчи назарида ишбилармон, балиқчи, жангчи, сартарош, раққос, мусиқачи, қўшиқчи ва бошқа касб эгалари ва уларнинг вакиллари ҳам ўхшатиш объекти бўлиши мумкин. Таққослаш, одатда, ҳайвоннинг табиий рангига асосланган бўлиб, у маълум бир касбнинг ё бир хил иш кийимига ўхшаш ёки ҳар қандай касб шунингдек ижтимоий мақомдаги одамларнинг одатий ҳаракатлари ва хатти-ҳаракатлари каби одатларга ўхшайди. Одамлар ва ҳайвонлар ўртасидаги ўзаро алоқа кўплаб муаллифларнинг эътиборини тортади. Ёзувчиларнинг табиий дунё билан инсон ўзаро муносабатларини тасвирлашда қўллаган сеvimли стилистик методларидан бири антропоморфик метафора бўлиб, у инсон сифатларининг ҳайвонларга кўчишига асосланади. Бунда антропоморфик метафоранинг кенгайтирилган талқинидан фойдаланади, бу бизга антропоморфик хусусиятларга (ташқи кўриниш, жисмоний хусусиятлар, хулқ-атвор, характер хусусиятлари, фикрлаш тарзи, ҳаёт тарзи ва бошқаларга боғлиқ бўлган ҳайвонга инсоний фазилатларни узатишнинг турли ҳолатларини умумлаштиришга имкон беради.). Антропоморф метафора зооморф метафоранинг “кўзгудаги тасвири”дир. Ҳайвонлар ҳақида гапирганда, ҳайвонот дунёсининг энг хилма-хил вакиллари, жумладан, сут эмизувчилар, қушлар, судралиб юрувчилар, амфибиялар, балиқлар, ҳашаротлар ва бошқаларни назарда тутамиз.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Масалан, жаҳон тилшунослигида бадиий матнлар таҳлиliga доир кўплаб тадқиқотларни таъкидлаш мумкин, жумладан, тадқиқотчилар Ж. Даррел асарларида метафорани таҳлил қилиш асосида, у яратилган кенг қўламли тасвирларга дуч келади. Даррелнинг антропоморфик метафоралари одатда вазиятни, ҳис-туйғуларни, тажрибаларни ва фантазияларни ифодалашда муаллифнинг борлиққа муносабатига асосланади. Айрим тадқиқотчилар ҳайвонларни маълум касб эгалари билан таққослаш асосида яратилган инсон ҳаётининг касбий ва ижтимоий хусусиятларини акс эттирувчи антропоморфик метафораларни ўрганган. Таққослаш ҳайвоннинг табиий рангига асосланган бўлиб, у бир хил ёки иш кийимига ёки ҳар қандай касб ёки ижтимоий мақомдаги одамларнинг одатий ҳаракатларига ўхшаш одатларга ўхшайди. И.А.Арзҳанова ўз мақоласида инглиз тилидаги иқтисодий нутқда антропоморфик метафоранинг вазифаларига тўхталади.

Унинг таъкидлашига кўра, ҳозирги замон инглиз иқтисодий

нутқидаги антропоморфик метафора каби стилистик жиҳатдан таъсирчан воситаларни тадқиқ этиш масалаларини қамраб олади. Нутқнинг коммуникатив-функционал нуқтаси билан антропоморфик метафоралар таҳлили – бу сезиларли даражада антропоморфик метафоранинг асосий вазибалари, турлари рўйхатини кенгайтди. Иқтисодий тушунчалар, шунингдек, инсон фаолиятининг бошқа соҳаларига оид тушунчалар турли ифодавий воситалар билан ифодаланиши мумкин ва бу бир қарашда кўринишидан анча кўп содир бўлади. Бу ерда энг машҳур ва маҳсулдор стилистик бирлик метафора ҳисобланади. Метафора туфайли оддий ва мураккаб иқтисодий ҳодисаларни аниқ ва образли тасвирлаш мумкин. Матнда метафоранинг мавжудлиги қабул қилувчига муаллифнинг ўз луғавий маъноси билан боғлиқ бўлмаган сўзга бошқа нарса кўйишини тушунишга имкон беради. Қабул қилувчининг маърузачи нимани англатишини тушунишини тасвирлаш учун қуйидаги стратегияни таклиф қиламиз:

1) қабул қилувчининг ушбу баёотнинг сўзма-сўз эмаслиги ва унинг нотўғри талқин қилиниши муваффақиятли мулоқотни бузиши мумкинлиги ҳақида хабардорлиги;

2) қабул қилувчи метафорани қатор вариантли мосламалар билан боғлашга уринади;

3) қабул қилувчи мумкин бўлган қадриятлар орасида энг яхши берилган контекст ва вазиятга мос келадиган нарсаларни топади.

Когнитив тилшуносликнинг сўнгги йиллардаги тадқиқотлари шуни кўрсатдики, қадим замонлардан бери инсон лисоний манзараси сўз билан қайта яратилди.

Оммавий ахборот воситалари нутқи, оммавий ахборот воситаларида ижтимоий аҳамиятга эга бўлган маъноларни тушуниш ва талқин қилишнинг ижтимоий устувор тамойиллари, шунингдек, оммавий ахборот воситаларида ижтимоий аҳамиятга эга маъноларни ва баҳолашни яратиш ва кўпайтириш орқали жамоат онгини бошқарадиган ижтимоий-тартибга солиш механизми сифатида тушунилади.

Ушбу тадқиқот жамиятнинг маданий маконини англаш жараёнида ички ва ташқи омиллар таъсири остида ижтимоий онгни ўзгартириш шароитида доминант маъноларнинг ҳаракати ва уларнинг лингвистик объектификациясининг табиатини акс эттирувчи тушунчага қаратилган.

Метафорани ўрганишнинг бошланиши Аристотел томонидан қўйилган, унинг асарлари издошлари туфайли умумлаштирилган. А.Ричардс, М. Блек, Н. Д. Арутюнова, М.Жонсон, Ж. Лакофф ва бошқалар каби машҳур тилшунослар метафорани ўрганиш ва унинг тилдаги ўрни ва ролини аниқлашга катта таъсир кўрсатди.

Ҳозирги замон тилшунослигида тилга антропоцентрик ёндашувнинг

доминант роли туфайли фаннинг турли соҳалари тизимлари атамасида антропоморф метафораларни ўрганишга катта эътибор берилмоқда. Бир томондан, биз ўзгармас хусусиятлари бирёқламалик, тўлақонлик, ёндошлик, стилистик бетарафлик ва контекстда мустақил бўлган атама билан шуғулланамиз, метафора эса ёрқинлик, образлилик, экспрессивлик ва эмоционаллик мавжудлигини назарда тутлади.

Н.Д.Арутюнова, С.Г.Дудецкая, И.В.Пашкова, Е.Е.Пименова ва Н.О.Самаркина каби кўплаб тилшунослар антропоморфик метафора инсон концептуал ва оғзаки тизимларини қуришда, атроф-муҳитни таснифлашда шунингдек, фикрлаш ва идрок жараёнларида муҳим рол ўйнашини таъкидлайди.

Боку давлат университети профессори Севиндж Магеррамова: “Маълумки, метафора қиёслашга асосланади. Инсон номаълумни маълум билан таққослаши мумкин ва бу унинг объектив ҳақиқатга муносабатини кўрсатади. Азал-азалдан метафоризация, аввало, инсоннинг бевосита муҳитидан энг таниқли тушунча ва предметларни ифодаловчи сўзларга нисбатан қўлланилган” деб таъкидлайди.

Инсон томонидан яратилган дунёнинг метафорик манзараси, асосан, антропоцентриkdir. Худо одамни ўз қиёфасида яратганидек, инсон ўз танасининг ва унинг таркибий органларининг муайян ўхшашлиги, унинг физиологик ва бошқа жисмоний эҳтиёжлари, ўз қариндошлари билан генетик ва бошқа алоқалари шаклида ҳақиқатни метафорик равишда яратади. Айрим адабиётларда “физиологик метафора” атамаси ҳам қўлланилади. Чудинов физиологик метафора рус газетаси сарлавҳалари мазмунида кўп қўлланилганлигини, XX асрнинг сўнгги ўн йиллиги ва XXI асрнинг бошларида физиологик метафора, аввалги даврлардагидек, фаол ишлатилганлигини таъкидлайди.

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Инсон фаолияти субъектларига энг яқин ва энг тушунарли хусусиятларни беради, натижада ҳақиқат инсон танаси шаклида, унинг физиологияси ва анатомияси билан пайдо бўлади. Тирик организм сингари фаолият субъектлари ҳам ҳиссий ва иродавий соҳага эга бўлган, ҳис-туйғуларни бошдан кечиришга ва ифодалашга қодир бўлган мавжудотлар сифатида ҳаракат қилади. Тирик организм сингари фаолият субъектлари ҳам билиш қобилиятига эга бўлиб, фикрлаш, таҳлил қилиш, хулоса чиқариш ва бошқалар билан боғлиқ операцияларни бажара олади.

Бу ўзбек тилшунослигида ҳам кенг тадқиқ этилган бўлиб, унга қуйидаги мисолни келтириш мумкин: /Тонг очар кўзларин эриниб,/ Севинчдан йиғлайди қиёқлар/ Чечаклар жилмаяр севишиб/ Шамолда чўмилар гиёҳлар (Ҳамид Олимжон “Чимён эсдаликлари”). Бадий нутқда антропоморфик метафоранинг когнитив табиати ҳақида фикр

юритилганда шуни таъкидлаш керакки Ж.Лакофф ва М.Жонсонни ўрганиш учун когнитив ёндашув вакиллари атрофдаги ҳақиқатни метафорик идрок этишда инсон мойиллигига ишора қилади.

Инсон билан табиатни аниқлаш табиий деб қаралади, метафорик ўтказишнинг когнитив табиатига асосланади. Метафора ташқи воқеликнинг том маънодаги ифодасидан ташқарига чиқади: табиат образлари инсон моҳияти орқали руҳий ва жисмоний хусусиятлар даражасида қаралади. Табиат ҳодисалари ва предметларининг инсонга ўхшаши бадиий жумлани характерлайди, бу эса метафорик кўчиш хусусиятларини аниқлаш ва изохлашга имкон беради. Табиат ва инсон ўртасидаги натижавий ассоциатив алоқа кўшимча лингвистик билимларни (яъни контекст ва вазият ҳақидаги билимларни) ва қабул қилувчининг атрофидаги дунё ҳақидаги ғояларини боғлашда туғилади ва ривожланади. Замонавий тадқиқотларда метафора ўз салоҳиятини фақат маълум контекстда очиб беради, деб ҳисобланади; контекст “метафоранинг семантик моддаси”, яъни бутун атрофдаги сўзлар метафорани тушунтиради. А.Чудинованинг мазкур фикри метафораларни ўрганишда, уларни таҳлил қилишда катта ёрдам беради. Ҳақиқатан ҳам метафораларнинг асил имкониятлари матнда намоён бўлади, унинг атрофидаги барча сўзлар бунга ўз ҳиссасини кўшади.

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). Ҳайвонлар, умуман, инсоннинг табиатга муносабатини ҳам шоирлар образли тарзда ўзига хос ифодалайди. Масалан, куйидаги шеърда бўри сўзи инсонга нисбатан қўлланилган:

Калин шохлар аро ялтираб / кун нурлари оқаётган дам, / елкасида кўшоғиз милтиқ — / кириб келди ўрмонга одам.../ Ғарқ қилади қалин шохларни / куннинг қонга ўхшаган нури / елкасида қушоғиз милтиқ, чиқиб кетар ўрмондан бўри... (Ш.Раҳмон)

Шоир шеър бошида одам ўрмонга кириб келди деб воқеани ҳикоя қила бошлайди, аммо сўнгги мисрада “...елкасида кўшоғиз милтиқ, чиқиб кетар ўрмондан бўри”.

Ўзбек маданияти тарихида ҳам ҳайвон ва паррандаларга сиғиниш даври бўлган. Ҳайвонларни тотемлаштириш давридан қолган асотирий тафаккур аънаналари натижасида киши исмларининг ҳайвон номларидан олиниши ҳоллари ҳозир ҳам учраб туради: Бўри, Бургут, Қоплон каби. Улар гарчи метонимик асосларда бўлса-да (яъни уруғ номининг шахсга боғлиқлик асосида олиб ўтилган) бўлса-да, атаманинг иккинчи ҳосил маъноси замирида метафорик моделлар ишлаганлигига шубҳа йўқ. Қолаверса, ирреал ўхшашлик асосидаги ният, орзу ҳам метафорик модел асосидаги миллий-ментал моҳиятли, ҳайвон номларига асосланган исмларнинг пайдо бўлишини келтириб чиқаради: 1. “Бўри

(ўз.) – қадимий одатга кўра соғ бўлсин, маҳкам бўлсин деб бўрининг жағидан (терисидан) ўтказиб олинган бола ёки тиш билан туғилган фарзанд Шакллари: Бўрибой, Бўрижон, Бўрибек, Бўритой, Бўрикул.” 2. “Қоплон (ўз.) – қоплондек довюрак, жасур бўлиб ўссин ёки асад (июль) ойида туғилган бола.”

Инсон турмушида деҳқончилик чорвачилик билан бир даражада туради. Шу боисдан деҳқончилик маданияти ҳам тилда кенг кўламда акс этади. Бунда деҳқончилик маданиятининг антропоцентрик метафорадаги ўрни ҳам ўзига хос ва ранг-баранг. “Конкрет бирор тилда у ёки бу тип сўзларнинг бор бўлиши ёки бўлмаслиги, кўп бўлиши ёки, аксинча, кам бўлиши тил эгаси бўлган халқнинг объектив эҳтиёжига боғлиқ. Бундай эҳтиёжни ўша халқ яшаб турган табиий муҳит, иқтисодий-ижтимоий шароит, маънавий ва маданий талаблар белгилайди. Масалан, ўзбек тилида деҳқончилик, сувчилик ва бошқа касб-кор билан боғлиқ терминлар жуда кўп. Узоқ шимолда яшовчи халқлар тилида эса қор ва совуқ билан боғлиқ, буғучилик ва балиқчилик хўжалиги билан алоқадор сўз ва терминлар кўп.” Бу фикрларни тил лексикасининг метафорик қатлами, метафорик маъноли ифодалар ва воситалар тизимиغا нисбатан ҳам айтиш мумкин.

Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommend.) Сўнгги йилларда жаҳон тилушослигида метафоранинг нутқда ишлатилиши билан боғлиқ асосий қоидалар англаб олинди, метафора тушунчаси тил бирлиги деб белгиланди. Метафора лингвистик ҳодиса сифатида ҳамма жойда тил ва нутқ билан бирга келади; кўпчилик тилшунослар метафорани турли нуқтаи назардан кўриб чиқадилар ва бу ҳодиса ҳақида ўз таърифларини берадилар. Бизнингча, А.П.Чудиновнинг фикрларига кўпроқ эътибор бериш лозим. У метафорани иккита концептуал соҳаларни бирлаштирадиган ва янги соҳа ёрдамида манба соҳасини қуриш кучидан фойдаланишга имкон берадиган асосий ақлий жараён сифатида белгилайди. Мазкур қарашлар ўзбек тилшунослигида метафораларни ўрганишга ҳам ўз таъсирини ўтказди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Александрова Ю. М., Горшунов Ю. В. Концептуальная метафора «человек - животное» в произведениях Джеральда Даррелла // В мире науки и искусства: вопросы филологии, искусствоведения и культурологи: сб. статей по материалам XXXII Международной научно-практической конференции. Новосибирск, 2014. № 1 (32). С. 57-62.

2. Аржанова И.А. Функциональный подход в вопросах обучения адекватному отражению метафоры в теории и практике перевода // Интеграция образования. 2013. № 2. С. 136-142.

3. Аристотель. Поэтика : собр. соч. в 4 томах : Т.4 / Аристотель. – М.

: Изд-во Мысль, 1983. – 830 с.

4. Арутюнова, Н.Д. Метафора и дискурс / Н.Д. Арутюнова // Теория метафоры / Общ. ред. Н.Д. Арутюновой, М.А. Журиной. – М.: Прогресс, 1990. – С. 5-32.

5. <https://gisap.eu/ru/node/7709>

6. Чудинов, А. П. Политическая лингвистика : учебное пособие / А. П. Чудинов. – Екатеринбург : Изд-во Урал. гос. пед. ун-та, 2003. – С. 77.

7. Лакофф, Дж. Метафоры, которыми мы живем : учебное пособие / Дж. Лакофф, М. Джонсон. – М. : Изд-во УРСС научной и учебной литературы, 1990. – С. 387–415.

8. Складская, Г. Н. Метафора в системе языка : учебное пособие / Г. Н. Складская. – Санкт-Петербург: Изд-во Наука, 1993. – С. 35.

9. Бегматов Э. Ўзбек исмлари. Тошкент. “Ўзбекистон Миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 1998. (- 608 б.) – Б.82.

10. Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. – Тошкент: Фан, 1985. – Б.33.